

Semiotin# populizmo kritika

Landowski, Eric

Semiotin# populizmo kritika

Semiotika, vol. 15, 2020

Vilniaus Universitetas, Lituania

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=695074487003>

DOI: <https://doi.org/10.15388/Semiotika.2020.3>

Esta obra está bajo una Licencia Creative Commons Atribución 4.0 Internacional.

Semiotinė populizmo kritika

Critique sémiotique du populisme

Eric Landowski eric.landowski@sciencespo.fr

Centre National de la Recherche Scientifique, Francia

Summary: Nuo Didžiosios Britanijos iki Italijos, nuo Vengrijos iki Prancūzijos arba Nyderlandų, nuo Brazilijos iki Jungtinių Valstijų pastaraisiais metais kone visos vakarietiškos šalys buvo paveiktos įvairaus stiprumo „populistiškos“ bangos: į valdžią atėjo ekstremistinės politinės kryptys su stipriu nacionalistiniu ir ksenofobiniu atspalviu, jos skelbiasi ginančios „tautos“ (žinoma, tik savosios) interesus ir šiam tikslui pasitelkia priemones, kurios ne tik prieštarauja demokratiškiems principams, bet ir kėsina į tarptautinių santykių pusiausvyrą, tiesiogiai ar netiesiogiai didina ekologinę ir klimato krizę. Visa tai iš esmės gina ne skriaudžiamųjų klasių, bet didžiojo kapitalo interesus. Kaip šiomis aplinkybėmis paaiškinti didžiulį pasisekimą, kurio sulaukia tokie lyderiai kaip Donaldas Trumpas, Jairas Bolsonaro, Matteo Salvini, Victoras Orbanas, o ir Marine Le Pen?

Politologų interpretacijos apskritai grindžiamos trimis aiškinančiais veiksniais: dabartinis populistinis „cunamis“ priklauso nuo to, kad ideologinio suvedžiojimo galią (tai pagrindinis veiksnys), kuria naudojasi šie judėjimai, sustiprina neigiamas socialinės-ekonominės raidos poveikis (antrasis veiksnys) ir įvairios konjunktyrinės aplinkybės: korupcijos skandalai, „teroristiniai“ išpuoliai ar gamtinės katastrofos (trečiasis veiksnys). Tačiau šios interpretacijos nutyli ketvirtąjį veiksnį, kurio veikimo principus galėtų nušviesti semiotika. Tai šių lyderių pasirinkta „režisūros“ forma, tai beveik jiems visiems bendras savęs išviešinimo būdas ir nuo to priklausantys santykiai su jų šalininkais. Šis veiksnys, žinoma, nėra nepriklausomas nuo to, ką jie siūlo, kita vertus, jis funkcionuoja dar iki bet kokių pasiūlymų.

Nustatyti, kokia yra neva tarpasmeninių, betarpiškai ir glaudžiai užmezgamų ryšių tarp populistinių lyderių ir jų auditorijų specifika, sąlygos, pasekmės, reikštų paaiškinti (laikantis vieno iš Hjelmslevo principų, pagrindžiančio semiotinį požiūrį) reiškinį imanentiškai, kitaip tariant, remiantis patį objektą sudarančiais duomenimis, pačiu „šaltinio“ ir „taikinio“ santykiu populistinės režisūros praktikose.

Straipsnyje taip pat pateikiama politinių režimų tipologija (totalitarizmas, absoliutizmas, atstovaujamoji demokratija, „tiesioginė“ demokratija ir jos karikatūra – demagogija), kurią apibrėžia režimų sąveika, juos atitinkamai palaikanti.

Keywords: semiotika, imanentiškumas, estezė, politinis režimas, sąveika, demokratija.

Résumé: Comment expliquer l'immense succès actuel de leaders populistes tels que Donald Trump, Jair Bolsonaro, Matteo Salvini, Victor Orban arba ir Marine Le Pen? Les explications sociologiques et politologiques font appel à une série de données contextuelles : ce qui joue en faveur des partis « anti-élitistes », c'est la crise économique, c'est le chômage, l'immigration, l'insécurité, attribués les uns et les autres à la faillite du « système » politique représentatif. Le but de cet article est de compléter ces explications en adoptant une perspective proprement sémiotique (en immanence) qui consiste à analyser les rapports sensibles, de caractère « intime » — personnellement, immédiatement, esthésiquement vécus — qui se nouent entre les leaders populistes et leurs partisans. L'article inclut en outre une typologie des régimes politiques (totalitarisme, absolutisme, démocratie représentative, démocratie « directe » et sa caricature, la démagogie) interdéfinis sur la base des régimes interactionnels qui les sous-tendent.

Mots clés: sémiotique, immanence, esthésie, régime politique, interaction, démocratie.

Semiotika, vol. 15, 2020

Vilniaus Universitetas, Lituania

Recepción: 01 Septiembre 2019
Aprobación: 14 Febrero 2020DOI: <https://doi.org/10.15388/Semiotika.2020.3>Redalyc: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=695074487003>

1. Kaip paaiškinti populizmą?

Nuo Didžiosios Britanijos iki Italijos, nuo Vengrijos iki Prancūzijos arba Nyderlandų, nuo Brazilijos iki Jungtinių Valstijų pastaraisiais metais kone visos vakarietiškos šalys buvo paveiktos įvairaus stiprumo „populistinės“ bangos. Nesvarstydami, ar šis terminas pagrįstas, ar ne, čia jį perimame toki, kokį sutinkame šiandieninėje vartosenoje: kaip etiketę, taikomą įvairioms nacionalistinio atspalvio kryptims, besiskelbiančioms „tautos“ (žinoma, tik savosios) interesų gynėjais ir siūlančioms ar šiam tikslui pasitelkiančioms priemones, kurios ne tik prieštarauja demokratiškiems principams, bet ir kėsina į tarptautinių santykių pusiausvyrą. Šiuo atžvilgiu reiškinys vertas būtent semiotinės analizės ir kritikos. Tiesa, šiam klausimui buvo skirta tiek tyrinėjimų, kad, atrodo, jau viskas pasakyta. Ar semiotinis žvilgsnis galėtų dar ką pridurti?

Politologų interpretacijos apskritai grindžiamos trimis aiškinančiais veiksniais: dabartinis „cunamis“ priklauso nuo to, kad ideologinio suvedžiojimo galią (tai pagrindinis veiksnys), kuria naudojasi populistiniai judėjimai, šiandien sustiprina neigiamas socialinės-ekonominės raidos poveikis (antrasis veiksnys) jų politinei „klientūrai“, be to, ją sustiprina įvairios aplinkybės – skandalai, plačiai nuskambėjusios „istorijos“, teroristiniai išpuoliai ar gamtinės katastrofos (trečiasis veiksnys) – sutampančios su jų didžiausios rinkiminės sėkmės momentais. Tačiau šios interpretacijos nutyli ketvirtąjį veiksnių, kurio veikimo principus galėtų nušviesti semiotika. Šis veiksnys, galintis tiesiogiai paaiškinti Salvini, Johnsono, Bolsonaro, Le Pen, Orbano, Trumpo ir kitų keliamą entuziazmą – tai jų „režisūros“ forma, tai beveik jiems visiems bendras savęs išviešinimo būdas ir nuo to priklausantys santykiai su jų šalininkais. Šis veiksnys, žinoma, nėra nepriklausomas nuo to, ką jie siūlo, kita vertus, jis funkcionuoja dar iki bet kokių pasiūlymų.

Nustatyti, kokia yra neva tarpasmeninių, betarpiškai ir glaudžiai užmezgamų ryšių tarp populistinių lyderių ir jų auditorijų specifika, sąlygos, pasekmės, reikštų paaiškinti (laikantis vieno iš Hjelmslevo principų, pagrindžiančio semiotinį požiūrį) reiškinį *imantistiškai*, kitaip tariant, remiantis patį objektą sudarančiais duomenimis, pačiu „šaltinio“ ir „taikinio“ santykiu „populistinės“ režisūros praktikose. Be to, tai taip pat reikštų pateikti papildomų, palyginus su įprastinėmis interpretacijomis, supratimo elementų, nes joms visoms bendra tai, kad jos, priešingai, pasitelkia kontekstinius duomenis, ar tai būtų rinkėjų sociologija, ar tokie struktūriniai veiksniai kaip nedarbas, imigracija arba tokie aplinkybių išprovokuoti veiksniai kaip plačiai nuskambėjusios „istorijos“, teroristiniai išpuoliai ir kitokie atsitikimai.

2. Pasitikėjimo krizė

Vis dėlto išeities tašku imkime pagrindinę tezę, atpažįstamą turimuose sociologiniuose bei politologiniuose tyrimuose. Nors ir siūlo tik išoriškus paaiškinimus, jie pateikia semiotikai itin vertingų pastebėjimų. Donaldso Trumpo rinkėjai arba „Brexit“, Penkių žvaigždučių judėjimo ar ponios

Le Pen šalininkai (ar jų analogai kitose šalyse), populistinių judėjimų gerbėjai – visi jie yra „nukentėję nuo globalizacijos“ ir „išstumti į pakraščius dėl skaitmeninės revoliucijos“. Kitaip sakant, jų per rinkimus atiduodami balsai – tai išraiška tų pačių su globaliais technologiniais bei ekonominiais pokyčiais susijusių frustracijų, dar apsunkintų pagiežos „elitui“, kuris laikomas nesugebančiu ar net nenorinčiu spręsti dėl šių permainų atsiradusių problemų. Kalbant naratyvinės semiotikos terminais, čia susiduriame su „tikėsenos“ krize: prarastas pasitikėjimas politiniais veikėjais ir institucijomis, kurios daugybę piliečių, tapusių pasaulinio masto aplinkybių aukomis, nutolino nuo tradicinių politinio dalyvavimo formų ir dalį jų paskatino nebalsuoti rinkimuose, o labiausiai pasipiktinusių, maištingiausių ar ryžtingiausių patraukė prie „politinės klasės“ atmestų asmenybių. Rinkėjams, kurie svajoja atimti valdžią iš „privilegiuotųjų“ klasės, laikomos kalta dėl jų neteisingo likimo, iš tiesų nėra nieko logiškiau kaip prisijungti prie „autsiderių“, kurie puola privilegiuotuosius kalbėdami „tautos“ vardu.

Toks juodai baltas matymas ir juo grindžiama išstūmimo logika vis dėlto neatrodo pakankami argumentai. Išskyrus kai kuriuos beveik mechaniško pasirinkimo atvejus, kai vienas kuris kandidatas palaikomas tiesiog dėl to, kad atmetamas jo priešininkas¹, dažniausiai nepasitikėjimas viena stovykla savaime nereiškia prisijungimo prie priešingos stovyklos. Reikia dar bent kelių teigiamų motyvų: postūmio, sužavėjimo, stipriai jaučiamo patrauklaus artimumo. Nors būna aišku, kaip pasitikėjimas prarandamas (tarkim, lyderis netenka jam suteikto pasitikėjimo, kai nesilaiko savo įsipareigojimų), ne taip paprasta nustatyti, kaip jis įgyjamas. Ypač tada, kaip vis dažniau pasitaiko, kai pasitikima ne seniai žinomais politikos profesionalais, o naujokais, atėjusiais iš „pilietinės visuomenės“ ir dėl to labai nutolusiais nuo politinio atstovavimo bei valdymo funkcijų, kad būtų galima spręsti, ko iš jų tikėtis, jei jie ateitų į valdžią.

Tačiau kaip tik tokia politinė „nekaltybė“ didžiuojasi dauguma kandidatų populistų, siekdami patraukti į savo pusę. Jie pateikia kaip vertybę savo patirties stoką, neprofesionalumą, savo atsiribojimą nuo politikos sferoje nusistovėjusių papročių, kalbos, pačios dvasios. Tokia mėgėjiškumo forma, kuri būtų nepataisomas trūkumas kitokio pobūdžio karjerai, mūsų dienomis, priešingai, nesutrukdo tapti didmiesčio meru, premjeru ar valstybės vadovu. Iš tiesų, prisistatyti politikos naujoku, žmogumi, neįsipainiojusiu į „politikų politikos“ intrigas, nepriklausančiu jokiai partijai, niekaip neatsakingu už ankstesniųjų valdžių nusižengimus, tolygu pateikti save kaip teigiamą pilietį, tokį „kaip mes visi“, svetimą „sistemos“ kompromisams bei melams, netgi priešingai, tapusį jos auka ar bent stebėtoju, pasipiktinusių jos klaidomis, neteisybėmis, apgavystėmis.

Pabrėžiamas priklausymas pažemintiesiems, kurie priešpriešinami galingiesiems, „liaudžiai“, o ne išrinktiesiems, ir tuo pat metu (nes populistų kalbėjime tai eina išvien) išsiskiriantis motinoje tėvynėje, kuri priešpriešinama svetimtaučiams imigrantams bei pabėgėliams, paglemžiantiems darbo vietas ir didinantiems nesaugumą, – visa tai juda ta pačia kryptimi. Akivaizdu, kad tokie solidarumo ir pritarimo pasipiktinusiems paliudijimai šiems paradoksaliai antipolitiškiems

politikams yra parankiausias būdas kurti pasitikėjimo vertų kandidatų įvaizdį. Į juos pasižiūrėjus ir jų pasiklausius atrodo, kad atėję į valdžią jie tikrai nesiryš nei išduoti globalizacijos aukų, nei perleisti jas skaitmeninėms pramogoms, suteikdami viltį atsirevanšuoti pačioms aukoms.

3. Estezės link

Jei pasitikėjimas lyderiais populistais remiasi ką tik minėtais elementais – pasižymėti „politinę nekaltybę“, „nepriklausyti sistemai“, būti „tikru vietiniu gyventoju“² – visai logiška būtų manyti, kad tokio pasitikėjimo sąlyga nėra politikos, kurią jie žada vykdyti ekonominėje, socialinėje, tarptautinėje ir t. t. plotmėse, gilesnis išmanymas. Beje, nemaža dalis jų rinkėjų yra ar mano esą mažiau nei kiti pasirengę spręsti apie šiuos dalykus, kurie dažnai pateikiami kaip grynai techniški. Galbūt dėl to, kad tai jiems nėra nerūpi. Tačiau šitai jiems netrukdo žinoti, kam reikia ploti, ir tai tik dar labiau skatina manyti, kad pagrindinis jų pasirinkimo kriterijus nėra konkretus politinių programų turinys: asmenybės įvaizdis nustelbia jo išsakomų teiginių detales.

Bet „įvaizdžio“ nepakanka. Įvaizdis implikuoja nuotolį tarp žiūrinčiojo ir to, ką jis mato. O politikoje ne visuomet ir nebūtinai nuo žiūrėjimo ir vertinimo einama prie sprendimo. Kaip simpatiją ar antipatiją, politinį palaikymą taip pat gali lemti spontaniškas „neracionalus“ postūmis. Arba tai gali būti impulsas, turintis tam tikras „priežastis“, bet jos veikia patiriamos nei reflektuojamos, kitaip tariant, pagrįstos betarpiško artimumo jausmu, nepriklausančiu nuo kognityvinės plotmės. Šis pajautimas ir patyrimas, susidūrus su populistiniu oratoriumi, plėtojamas bent dviem vienas kitą papildančiais būdais.

Viena vertus, per kartu išgyvenamą nusiteikimą. Turime omenyje esminį populistinio etoso komponentą – ksenofobiją, kuri nėra nei kokia nors ideologinė pozicija, nei koks nors apmąstytas pasirinkimas, o viso labo instinktyvus atmetimas emociju ir net kūnišku „iš pačių vidurių“ kylančiu pagrindu. Lyderiui be skrupulų suteikti savo šalininkams progą susivienyti per kitų neapykantą – tai puiki priemonė telkti sambūrį apie save. Todėl demagogai noriai kursto rasistinius instinktus, net jei tai nėra „liaudiškos“ aplinkos privilegija. Taip skatinama drauge pajusti tokį didelį savo skirtingumą nuo „įsibrovėlių“, kad net pasidaro nebeįmanoma jų pakęsti (jų kūnais bjaurimasi visu savo kūnu), o vado garbinimas yra ne kas kita kaip grynas jutimas – pats grubiausias ir brutaliausias. Šiuo atžvilgiu nepralenkiamas istorinis pavyzdys – Hitlerio kalba per nacių mitingą. Čia svarbiausia yra ne tiek argumentacija bandant motyvuoti neapykantą (kaip pasiją, grindžiamą nekenčimo argumentais), kiek tonas, gestas, ritmas, neįtikėtina oratoriaus kūno dinamika, pajėgi priversti tapti neapykantos bendrininkais, išgyventi ją kaip užkrečiamą kūnišką impulsą.

Kita vertus, per pasitikėjimą, kuris taip pat, nors ir taikesniu būdu, grindžiamas savitarpio panašumų išaukštinimu. Paprasčiausias šitokio mąstymo elementas – įsitikinimas, kad esame tarp artimųjų iš to paties pasaulio ir to paties pakraščio. Tad vienas svarbiausių populistinio lyderio

talentų – būtent gebėjimas įtikinti savo „klientūrą“, kad esi jai artimas. Kaip žinome, daugeliui jų nuolatinis dalyvavimas socialiniuose tinkluose yra tapęs veiksmingiausiu būdu palaikyti su savo „klientais“ draugišką, galima sakyti, intymų ryšį. Lygia greta, rodydami, kad elgiasi kasdienybėje „kaip visi“, būdami matomi dideliuose ir mažuose ekranuose, jie nuolat liudija gyvenantys mūsų rūpesčiais, o taip yra dėl to, kad jie irgi – „iš liaudies“. Tai patvirtina tokia pat kaip „jūsų ir mano“ šnekamoji kalba. Kai kurie eina dar toliau atvirumą pakeisdami apskaičiuotu vulgarumu, kuriuo siekiama papiktinti „elitą“ dideliame savo šalininkų džiaugsmui: gebėjimas sukelti skandalą politinėje scenoje įeina ir į juokdario kompetenciją³.

Pagrįstas tokiais elementais, lyderio patikimumas nepriklauso nei nuo galimybės įgyvendinti jo sumanymus, nei nuo jo kalbų rišlumo ar teisingumo. Jausmingai simpatizuodami pačiai asmenybei, jo šalininkai pritaria tam, ką jis skelbia, ir nei jo pažadų demagogija, nei galimas teiginių klaidingumas negali jam pakenkti. Tiems, kuriuos jis apžavi, joks jo diskursas negali būti melagingas ir jokios jo kalbos nelaikomos kliesdais. Netikima jokiais paneigimais ar „faktiniais įrodymais“, jie net negirdimi. Ne dėl to, kad jie laikomi klaidingais, bet tiesiog dėl to, kad šalininkų akyse šie kalbiniai aktai atrodo nesvarbūs: iš esmės nepriimami jokie išvedžiojimai, prieštaraujantys to, kuriuo akiai pasikliaujama, kalbėjimui.

Tai galutinis radikalaus epistemines nuostatos pasikeitimo taškas. Griežta argumentacija grindžiama diskursyvumo forma nebėra veiksminga, bet greta jos, o daugeliu atvejų vietoj jos vyraujanti vaidmenį įgyja jusliškumas, „esteze“⁴. Tai, žinoma, nereiškia, kad laimėti bet kurios auditorijos rinkėjų balsams pakanka vien oratorių populistų apkerėjimo galios. Jų kalbos daro poveikį tik tiems, kurių pasaulėvaizdis (iš prigimties priklausantis kognityvinei plotmei) skatina tikėti stebuklingais sprendimais, pažadėtais gelbėtoju laikomo demagogo. Be minimalių tokio pobūdžio sąlygų žavesys neveiktų. Tačiau, esant šioms sąlygoms, balso tembras, veido išraiška, ypatinga gestikuliacija, tonas, ritmas, įtaigus užkrečiamas buvimas gali būti kristalizacijos impulsai formuojantis ryšiams, kurie patiriami, lyg būtų bendraujama tiesiogiai su asmeniu akis į akį⁵.

4. Semiotiniai režimai ir politiniai režimai

Ilgą laiką šalyse, kur šiuo metu išplito populizmas, teisinį bei politinį atstovavimo, arba „atstovaujamosios demokratijos“, režimą puikiais atitiko semiotinis manipuliacijos režimas, kuriame abipusio įtikinėjimo procedūros galiausiai pasibaigia subjektų sutarimu. Semiotikos teorijoje pilietis rinkėjas, visai kaip kanoninio semiotinio pasakojimo herojus, buvo autonomiškas subjektas, besivadovaujantis intencionalumo principu, turintis valią ir protą. Sąmoningai suvokdamas save ir savo interesus, jis apie viską sprendavo gerai išmanydamas reikalus, mokėdamas pasverti argumentus už ir prieš, įvertinti tikrąją „vertybių“ vertę. Net jo jausminis įkarštis įgaudavo racionalią formą, dėl kurios jis pasidarydavo protingas

ir bendrais bruožais nuspėjamas. Homo politicus (ir jo brolis homo economicus), panašiai kaip homo semioticus, iš esmės buvo kognityviškai kompetentingi aktantai-subjektai – „protinga“ dvasia.

Vėliau teorijoje pasirodė ne jo priešybė (iš tikrųjų sveiko proto stokojantis bevalis veikiantysis, tiesą sakant, nebebūtų tikraja to žodžio prasme „subjektas“), o jo papildinys: įsikūnijęs subjektas, savo kūnu ir siela pralaidus estezinėms pasaulio savybėms ir greta esančioms žmogiškoms esybėms – žodžiu, „jusliškai jautrus“⁶ subjektas. Tokiu būdu pripažinto jusliškumo principo įvedimas į praplėstą sąveikų modelį paskatino greta manipuliacijos režimo, pagrįsto intencionalumo principu, nušviesti visiškai kitokį prasmės ir sąveikos režimą – iki tol semiotikams nežinomą derinimosi režimą. Bet greta manipuliacijos ir derinimosi šis modelis artikuliuoja dar du kitus režimus: programavimo, grindžiamo reguliarumo principu, ir atsitikimo, kurį, priešingai, apibūdina jokio reguliarumo nebuvimas, kitaip sakant, kurį valdo atsitiktinumo principas⁷.

Kiekvienas atskirai ar jungdamiesi vienas su kitu, šie nevienodi režimai leidžia atsižvelgti į reikšminį sąveikos matmenį įvairiausiose srityse. Mus ščia dominančioje srityje kiekvienas jų atitinka tam tikrą politinio režimo tipą:

Totalitarizmai – tai tokie politiniai režimai, kur kolektyvas ištisai paklūsta griežtiems principams, teoriškai nepajudinamiems reguliarumams, dažniausiai grindžiamiems tariamai moksliniu visuomenės ir ekonomikos dėsnių pažinimu. Tad veikiančiųjų sąveika yra reglamentuota ir kryptingai suplanuota, individualų ir kolektyvinių elgesį riboja iš anksto nustatytų algoritmų vykdymas: kalbant semiotikos terminais, čia veikia programavimo sąveikos režimo sintaksė. Nuo Viši Prancūzijos (vokiečių okupacijos metais) korporatyvizmo iki nacistinės, fašistinės ar stalinistinės santvarkos istoriniai šios rūšies masiškai palaikomų ir šia prasme liaudiškų režimų pavyzdžiai pernelyg gerai žinomi, kad leistumės į detales. Užtat vertėtų klausti, ar dabar paplitusios normalizavimo formos, naudojančios ištobulėjusius informacinės priežiūros instrumentus, palengva nekreipia ta pačia kryptimi; iš pažiūros tai, žinoma, „švelnesnis“ totalitarizmas, bet jis dar veiksmingesnis, nes gyventojų masės (taip pat ir „populistai“) jį noriai priima ar netgi jo geidžia⁸.

Nors visai kitaip, bet ne mažiau griežtai ir suvarždami, absoliutizmai pajungia politinius subjektus priklausomybei nuo visagalės valdžios, kurios sprendimai priklauso vien nuo jos įnorių: suvereni ir nevaržoma

valdovo valia lemia visų likimą, kiekvienas jo sprendimas yra toks pat nenuspėjamas kaip nelaimingi atsitikimai kasdieniame gyvenime. Tačiau valdžia yra grindžiama nebe visuomenės „mokslu“, o dogma, pavyzdžiui, dogma apie „dieviškos teisės“ galią – transcendentinę ir priskiriamą aukščiausiai valdžiai senųjų monarchijų laikais. Ar tai būtų monarchas tiesiogine prasme, ar modernizmo gadynėje galios figūros, kurioms priskiriamas pasaulietinis sakralumas (pradedant nuo Tautų Tėvo arba Didžiojo Vairininko ⁹, baigiant įvairiais „gelbėtojai“, kuriuos šiandien garbina beveik viso pasaulio populistai), tokių vadovų priimami sprendimai priklauso nuo beveik nežabotos galios. Dėl to jų pasirinkimą ne ką lengviau numatyti nei atsitiktinumo „potvarkius“. Iš to kylantis semiotinis režimas subjektų atžvilgiu yra neišvengiamas atsitikimas, bet gana dažnai drauge ir pritarimas aukščiausios valdžios savivalei: apskritai akistatoje su absoliučia galia nelieka nieko kito, kaip priimti ją tarsi lemtį. Įvairiose šalyse viena žinomiausių tokio pritarimo formų kadaise buvo „asmenybės kultas“, šiandien tam pačiam režimui priklauso gausių šalininkų rodomas atsidavimas tokiems įnoringiems individams kaip Donaldas Trumpas, Borisas Johnsonas ar Jairas Bolsonaro (Brazilija).

Žinoma, buvusias ar esamas totalitarizmo ar absoliutizmo formas šiandien formaliai atmeta visos politinės partijos ar politiniai judėjimai: visi be išimties, neišskiriant nei diktatorių ir populistų, skelbiasi esą „demokratai“. Tiesa, šis terminas nėra itin aiškus, nes kadaise žinomos „liaudies demokratijos“ buvo akivaizdžiai totalitarinės, o šiandien daugėja „neliberaliųjų demokratijų“, stipriai palinkusių į absoliutizmą (tai matyti Vengrijoje, Lenkijoje ar Italijoje). Bet šiandieninėje politinėje situacijoje daugiausia diskutuojama dėl dviejų skirtingų „demokratijos“ formų: viena – vadinamoji „atstovaujamoji“, kita – „tiesioginė“ demokratija, t. y. tokia, kuri, pasitelkusi šiuolaikines informatikos priemones, leistų visiems piliečiams dalyvauti priimant sprendimus, netarpininkaujant išrinktiesiems atstovams (iš dalies sekant Periklio laikų Atėnų agoros modeliu). Kaip žinia, populistai atvirai deklaruoja esantys atstovaujamosios demokratijos priešrinkėjais ir tuo pat metu skelbiasi tiesioginės demokratijos iniciatoriais. Kalbant sąveikos semiotikos terminais, kaip minėjome, atstovaujamoji demokratija, tradiciškai plėtojama Vakarų šalyse, yra tobula manipuliacijos režimo realizacija. Ar tai reiškia, kad populistai vien dėl to, kad oponuoja šiai demokratijos formai ir siekia ją pakeisti tiesiogine demokratija, vykdo politiką, kuri semiotiniu požiūriu priklauso derinimosi sąveikos režimui? Pažodžiui suprantant aptartąjį modelį, būtų galima taip manyti. Tačiau iš tikrųjų atsakymas galėtų būti tik neigiamas. Tai reikalauja išsamesnio paaiškinimo.

5. Estezės pavojus

Mūsų manymu, politinio gyvenimo organizavimo forma, panaudojanti sąveikos sintaksę, atitinkančią tai, ką vadiname derinimusi, yra visiškai įmanoma. Sakytume, kad būtent tam tikrų taurus „tiesioginės demokratijos“ pavadinimas. Bet populistų siūloma demokratijos forma

tėra jos karikatūra. Taigi, ką iš tikrųjų reiškia derinimosi sąvoka ir kaip populistai ją iškreipia?

Derinimosi, kaip jį suprantame, nereikėtų painioti su prisitaikymu (ar prisiderinimu), priklausančiu programavimui – režimui, kur vienas aktantas gali veikti kitą tik laikydamasis reguliarumų, valdančių jo elgesį. Juo labiau derinimasis nėra, kaip manipuliacijos atveju, toks darymas, kai vienas iš aktantų paklūsta kito valiai, nes derinimasis yra lygiųjų sąveikos režimas. Skirtingai nuo manipuliuojančiojo – intencionalaus subjekto, iš anksto žinančio, ko jis nori, ir manipuliuojančio kitu (t. y. darančio, kad kitas ką nors darytų), tvirtai pasiryžusio tai įgyti, – derinimosi subjektas yra iš esmės atviras (disponible)¹⁰ subjektas. „Atvirumą“ čia suprantame kaip aktantinę ir modalinę gebą, nukreiptą ne į pasaulio pasisavinimą, bet į daiktų, žmonių ir savo paties potencialo įgyvendinimą. Taigi „atviras“ subjektas aprioriškai nieko ypatingo netrokšta – nei valdžios, nei garbės, nei moterų, nei turtų. Jis viliasi tikrai gyventi ir, jei įmanoma, išsiskleisti: tai būtybė, atdara viskam, kas esti, pačiai dabarčiai ir kitai būtybei.

Kai toks dviejų partnerių atvirumas yra abipusis, jų santykiai gali įgyti bendro prasmės kūrimo kaip proceso formą ir savotišką gyvenimo išradinėjimo formą. Nebūdamas visapusiškai įrėmintas griežto determinizmo ar apribojančių socialinių taisyklių (kaip programavimo atveju) ir juo labiau nepaliktas vien atsitiktinumui (kaip atsitikimopritarimo režime), neįpainiotas į sunkias nuolatines derybas tarp skirtingų intencijų ar priešingų interesų (kaip manipuliacijoje), gyvenimas gali būti suvokiamas ar bent svajojamas kaip dėkingas – laisvas ir kūrybingas – nuotykis. Tokiu atveju imanentiškuose santykiuose tarp viena nuo kitos priklausančių, viena kitai jautrių ir drauge gerbiančių abipusį savarankiškumą esybių kiekvienas siekia išsipildyti atitinkamai išsipildant kito ar kitų potencialams. Tai puikiai tinka, pavyzdžiui, draugystei, nes draugystė įtraukia abipusių paskatų dinamiką, dėl kurios partneriai kuria išankstinių siekių ar taisyklių nevaržomus savitarpio santykius, įsteigiančius iki tol negirdėtą buvimo, mąstymo, bendro gyvenimo būdą¹¹. Štai kokia būtų ideali „atvirų“ subjektų „derinimosi“ forma.

Numanu, kad toks idealas nėra įmanomas autoritariniame ir ksenofobiniame populistų universume! Tačiau daugelis semiotinių tyrimų parodė, kad toks režimas taikytinas socialinio, ekonominio ir politinio gyvenimo veiksmams. Ne taip seniai tokį tyrimą, skirtą vadinamosioms „kooperatyvinėms“ įmonėms, atliko Jacques'as Fontanille, parodęs, kokią kultūrinę ir politinę revoliuciją tinkamai panaudota derinimosi sintaksė pajėgi sukelti ekonominės gamybos organų veikloje ir jos ageitų kasdieniauose išgyvenimuose¹². Kiti darbai liudija, kokiomis aplinkybėmis šitai gali funkcionuoti įvairiausiose praktikose nuo sporto iki švietimo, nuo dizaino iki pokalbio¹³, nuo mokslinio tyrimo iki maldos¹⁴ arba netgi valstybinių ar privačių kolektyvų vadyboje¹⁵. Galiausiai privesdamas prie prasmės ekologijos, derinimosi režimas, mūsų manymu, pateikia alternatyvaus mąstymo

kelių sprendžiant šiandienines dramatiškas aplinkosaugos ir socialinio gyvenimo problemas¹⁶.

Bet tiesioginės demokratijos formos, kurias nagrinėja šie įvairūs tyrimai ir mikrosocialinėje ar platesnėje plotmėje, įmanomos tik atsižvelgiant į du principus, kurių sąsają numato derinimosi sintaksė: tai, žinoma, jautrumas-jusliškumas, bet taip pat atvirumas. O populistai iš taip apibrėžto režimo pasiima tik tai, kas jiems tinka – vien tik jautrumą. Apsiriboti vien jausminiu-jutiminiu užkrėtimu¹⁷ ir psichologiniu poveikiu, kurį suteikia nuolatinis buvimas socialiniuose tinkluose, vadinasi, atverti duris pačioms blogiausios vergavimo formoms, paverčiant kolektyvą nediferencijuota, amorfiška ir nuolankia „timine mase“¹⁸. Kaip sakoma, iškalbingas oratorius „įelektrina“ minią: jo „laidas“ yra kūnai, per kuriuos sklinda jo energetinė galia, ir galiausiai minios įkarštis iš vieno kūno į kitą perduodamas visomis kryptimis¹⁹. Faktiškai iš „tiesioginės demokratijos“ telieka šūkis, turintis konotatyvią vertę, be to, dar ir apgaulingas.

Kai savo tyrimuose, skirtuose „užkrėtimui“, kaip vieną tarpsubjektyvių santykių kintamųjų įvedėme jautrumo-jusliškumo matmenį, iš karto išskyrėme jame dvi galimas vartosenas – dvišpusę arba vienpusę²⁰. Vienpusis užkrėtimo veikimas panaikina kitą kaip subjektą jį įsiurbdamas arba asimiliuodamas. Šitaip jautrumu gali pasinaudoti „manipuliacija“ ne tik naratyvinės semiotikos vartojama šio žodžio prasme (kur šis naratyvinis veiksmas siejamas su įtikinėjimu ir galiausiai pasibaigia sutarties sudarymu), bet, kas blogiausia, taip pat manipuliacija įprastine neigiama reikšme, kai kitas pajungiamas sau, veikiant jo kūną lyg per hipnozę, kuri paverčia kitą užprogramuotu nesubjektu, arba kurstant jo instinktus, tarkime, reklamoje, kuri „priverčia geisti“ jausmiškai-jusliškai užkrėsdama²¹.

Šiuolaikinė propaganda veikia lygiai taip pat. Išties naudojantis esteze pasiekama, kad ekstravagantiškiausios suklastotos naujienos (fake news) priimamos kaip tikra tiesa, ir šitaip tarsi susilpninamos daugelio mūsų amžininkų protavimo galimybės. Vis dėlto, nepaisant to, ką 2016 m. JAV prezidento rinkimuose demokratų kandidatė Hillary Clinton vieną sykį negrabiai mėgino įteigti, rinkėjai, sugundyti jos varžovo klouno retorikos ir mirktelėjimų, turėjo gebėjimą spręsti tokį pat kaip visi kiti: jie buvo ir jautrūs, ir protingi. Tai, kad jie buvo esteziškai imlūs savo herojaus balso (ir plaukų) apžavams ir atitinkamai negalėjo pakęsti jo varžovės „padorios“ laikysenos, arogantiškos moters, visais atžvilgiais (nuo šukuosenos iki avalynės) atrodančios „kaip pridera“, jiems, beje, netrukde kognityviškai vertinti ne tokius „epiderminius“ situacijos aspektus. Ir vis dėlto šiuo atveju būtent jutiminė logika, susiedama apsisprendimą su betarpiškos simpatijos ir antipatijos žaismu, atliko svarbesnį vaidmenį nei svariausi argumentai.

Nors kognityvumas ir esteziškumas, anaipol nepaneigdami vienas kito, teoriniu požiūriu, priešingai, drauge sudaro mūsų pasirinkimų (taip pat ir politinių), pamatą, vis dėlto tam tikruose kontekstuose jie linkę neutralizuoti vienas kitą. Tai leidžia suprasti, kaip rinkiminė kampanija

ir net ilgalaikė komunikacijos strategija gali savo nuožiūra atiduoti pirmenybę vienai ar kitai iš šių dviejų pasaulio sampratos briaunų. Tačiau nekalbėtume apie populizmą, jei didieji ir mažieji mūsų laikų juokdariai nebūtų jau seniai jo pasirinkę.

6. Ar egzistuoja kairiųjų populizmas?

Iki šiol kalbėjome tiesiog apie „populizmą“. Nematėme reikalo sudėti visus taškus ir rašyti apie „dešiniųjų populizmą“. Mūsų manymu, tai būtų pleonazmas. Vis dėlto šiandien girdime kalbant ir apie „kairiųjų populizmą“²². Kadangi istoriškai Prancūzijoje, kaip daugumoje pasaulio šalių, „kairės“ sąvoka pagal apibrėžimą nuo 1789 metų ir pirmosios revoliucinės asamblėjos įrašoma į emancipacinę Apšvietos įvykių grandinę, o visos atliktos analizės rodo, kad tai, kas vadinama „populizmu“, eina kaip tik priešinga kryptimi, mums atrodo, kad pasakymas „kairiųjų populizmas“ prieštarauja pats sau. Bet kadangi jis, tegu ir epizodiškai, vartojamas, negalime jo nepaisyti. Taigi, kas tai per daiktas?

Semiotiniu požiūriu čia suplakamos dvejopos „naratyvinės programos“. Populistams tikraja to žodžio prasme, kurie retai kada slepia savo priklausymą dešiniams, populizmas yra pagrindinė programa: jie vykdo tokią politiką, kokios, pasak jų, reikalauja „tauta“. „Kairiųjų“ populistų teoretikų tekstuose populizmas, priešingai, atrodo tik kaip pagalbinė programa, t. y. kaip priemonė paimti valdžią. Jų samprotavimas atrodo labai paprastas: jeigu populistinė dešinė laimi, vadinasi, jos metodai yra veiksmingi... kad išgelbėtumėm kairiuosius, pasitelkime ir mes populizmą, ir jei būsimė didesni populistai nei dešinieji, liaudis mus pasirinks vietoj jų! Būtų galima klausti: ar tam, kad vėliau vykdytume kairiųjų politiką?

Toks klausimas kyla todėl, kad politikos dirvoje nėra priemonių, metodo, taktikos, strategijos, kurios būtų neutralios galutinio tikslo atžvilgiu. Tad negalima turėti pagalbinės programos, atskirtos nuo turinio, apibrėžiančio svarbiausią programą. Kovos dėl valdžios praktika su savo metodais, stiliumi, savo prasmės režimu jau pati savaime yra pilnateisė politinė praktika. Kaip tokia, ji įtraukia viso to, kas vyksta vėliau, prasmę (reikšmę ir kryptį)²³. Kokių stebuklingu būdu geranoriški (kairiųjų) ketinimai galėtų nukenksminti savaime iškrypusias priemones, kurias, siekiant valdžios, siūloma perimti iš priešininko? Nebent manytume, kad „kairiajam populistui“ galutinis politikos tikslas – paimti valdžią? O tokiu atveju nelabai aišku, ką čia reiškia „kairuoliškumas“.

Kol nėra tinkamo paaiškinimo, esame linkę manyti, kad svarstant apie populizmą pakanka tiesiog populizmo, t. y. dešiniųjų populizmo, ir jo netgi yra daugiau negu reikia.

Cituoti darbai

- Butler, Judith, „Le populisme de gauche doit servir une démocratie plus inclusive“, *Le Monde*, 16–17 avril 2017.
- Calame, Claude, *Avenir de la planète et urgence climatique. Au-delà de l'opposition nature / culture*, Fécamp: Lignes, 2015. <https://doi.org/10.1017/s0395264917000762>
- Catellani, Andrea, „L'entreprise responsable et ses parties prenantes: entre “manipulation” et co-construction de sens“, *Actes Sémiotiques*, 2018, Nr. 122.
- Cervelli, Pierluigi, „Fallimenti della programmazione e dinamiche dell'aggiustamento“, in A. C. de Oliveira (éd.), *As Interações sensíveis. Ensaio de sociosemiótica*, São Paulo: Estação das Letras e Cores, 2013.
- Ciaco, João, *A inovação em discursos publicitários: semiótica e marketing*, São Paulo: Estação das Letras e Cores, 2013.
- Demuru, Paolo, „Malandragem vs Arte di arrangiarsi: Stili di vita e forme dell'aggiustamento tra Brasile e Italia“, *Actes Sémiotiques*, 2015, Nr. 118.
- Fontanille, Jacques, „La coopérative et son territoire“, in id. et al., *Terres de sens. Essai d'anthroposémiotique*, Limoges: Pulim, 2018.
- Greimas, Algirdas Julius, „Apie netobulumą“, *Iš arti ir iš toli*, Vilnius, Vaga, 1991, pp. 38–59 (De l'Imperfection, Périgueux: Fanlac, 1987).
- Landowski, Eric, *Présences de l'autre*, Paris, PUF., 1997.
- Landowski, Eric, *Présences de l'autre*, Paris, PUF., 1997.
- Landowski, Eric, *Présences de l'autre*, Paris, PUF., 1997.
- Landowski, Eric, *Présences de l'autre*, Paris, PUF., 1997.
- Landowski, Eric, *Présences de l'autre*, Paris, PUF., 1997.
- Landowski, Eric, *Présences de l'autre*, Paris, PUF., 1997.
- Landowski, Eric, *Présences de l'autre*, Paris, PUF., 1997.
- Landowski, Eric, *Présences de l'autre*, Paris, PUF., 1997.
- Landowski, Eric, *Présences de l'autre*, Paris, PUF., 1997.
- Landowski, Eric, *Présences de l'autre*, Paris, PUF., 1997.
- Luz, Diana, „Les régimes de sens et d'interaction dans la conversation“, *Actes Sémiotiques*, 2017, Nr. 120.
- Mouffe, Chantal, „M. Mélenchon, le réformiste radical“, *Le Monde*, 16–17 avril 2017.
- Petitibert, Jean-Paul, „La précarité comme stratégie d'entreprise“, *Actes Sémiotiques*, 2013, Nr. 116.
- Petitibert, Jean-Paul, „La précarité comme stratégie d'entreprise“, *Actes Sémiotiques*, 2013, Nr. 116.
- Petitibert, Jean-Paul, „La précarité comme stratégie d'entreprise“, *Actes Sémiotiques*, 2013, Nr. 116.
- Petitibert, Jean-Paul, „La précarité comme stratégie d'entreprise“, *Actes Sémiotiques*, 2013, Nr. 116.
- Petitibert, Jean-Paul, „La précarité comme stratégie d'entreprise“, *Actes Sémiotiques*, 2013, Nr. 116.

Notes

- 1 Prancūzijos prezidento rinkimai pateikia du gerus pavyzdžius: 2002 m., siekiant antrajame ture išvengti gresiančio kraštutinės dešinės populisto Jeano-Marie Le Pen (Nacionalinis frontas) išrinkimo, laimi jo varžovas Jacques'as Chiracas, o 2017 m. Emmanuelis Macronas nurungia Mariną Le Pen (Nacionalinis frontas).
- 2 Apibendrinant suomių populistinės partijos „Tikrieji suomiai“ pavadinimą.
- 3 Juokdarys, klounas, komediantas? Falstafas, Ubu, Coluche'as (komikas, pasižymėjęs šiurkščia visuomenės kritika, 1981 m. kėlęs savo kandidatūrą Prancūzijos prezidento rinkimuose)... Trumpas, Johnsonas, Bolsonaro, Grillo, Le Penas... – visa virtinė „aktorių“, nuo didžiausių iki mažiausių, liudija, kad šie terminai visiškai tinka šiai situacijai aprašyti. Apie „taisyklingą“ vulgarumo vartoseną politikoje žr. E. Landowski, „Žvaigždė ir juokdarys“, in id., Prasmė anapus teksto. Sociosemiotinės esė, Vilnius: Baltos lankos, 2015, pp. 111–118 (Id., Présences de l'autre, Paris: PUF, 1997, pp. 238–244).
- 4 Apie estezės sąvoką, Greimo įvestą į semiotiką, žr. A. J. Greimas, Apie netobulumą, Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 17–42 (De l'imperfection, Périgueux: Fanlac, 1987).
- 5 E. Landowski, „Diana, in vivo“, Prasmė anapus teksto, op. cit., 2 skyrius (Passions sans nom, Paris: PUF, 2004, 10 skyrius).
- 6 Un sujet « sensible » – autorius deda šį žodį į kabutes, taip pabrėždamas jo dviprasmiškumą. Sensible gali būti verčiamas ir kaip „juslinis, jutiminis“, ir kaip „jautrus“. Be abejo, abi šios savybės implikuoja viena kitą: jauslškumas reikalauja jautrumo. Todėl šioje vietoje sensible verčiamas dviem žodžiais, o sensibilité atitinkamai kai kur verčiamas „jautrumas-jauslškumas“ (vert. past.).
- 7 Plg. „Rizikingos sąveikos“, in E. Landowski, Prasmė anapus teksto, op. cit., 4 skyrius (Les interactions risquées, Limoges: Pulim, 2005). Sutrumpintas pristatymas in „Sociosemiotika“, Baltos lankos, 2009, Nr. 29. Suaktualintas pristatymas žr. „Populisme et esthétique“, Actes Sémiotiques, 2018, Nr. 121, h ttp://epublications.unilim.fr.revues/as/6021. 8 Žr. E. Landowski, „Piéges: de la prise de corps à la mise en ligne“, Carte Semiotische-Annali, 2016, Nr. 4.
- 8 Žr. E. Landowski, „Piéges: de la prise de corps à la mise en ligne“, Carte Semiotische-Annali, 2016, Nr. 4.
- 9 Užuomina į Staliną ir Mao Dzedongą (vert. past.).
- 10 Disponible – iš prancūzų kalbos šis žodis dažnai verčiamas kaip „laisvas, neužimtas; prieinamas, pasiekiamas“. Tačiau šiame kontekste svarbus ne subjekto pasiekiamumas (pasyvus būvis), o jo atvirumas tam, kas nutinka, palankus nuoseikimas, imlumas bet kokioms aplinkybėms. Todėl buvo nuspręsta versti „atviras“ (o disponibilitė atitinkamai – „atvirumas“) (vert. past.). 11 Žr. E. Landowski, „L'épreuve de l'autre“, Sign Systems Studies, 2008, Nr. 34.2. 12 Žr. J. Fontanille, „La coopérative et son territoire“, in id. et al., Terres de sens. Essai d'anthroposémiotique, Limoges: Pulim, 2018. 13 Žr. P. Demuru, „Malandragem vs Arte di arrangiarsi: Stili di vita e forme dell'aggiustamento tra Brasile e Italia“, Actes Sémiotiques, 2015, Nr. 118; E. Landowski, „Régimes de sens et formes d'éducation“, colloque „La sémiotique face aux défis du XXIe siècle“, Limoges, 2015; M. Scóz, „Por uma abordagem sociosemiótica do design de interação“, Actes Sémiotiques, 2018, Nr. 121; D. Luz, „Les régimes de sens et d'interaction dans la conversation“, Actes Sémiotiques, 2017, Nr. 120. 14 Žr. J.-P. Petitimbert, „Régimes de sens et logique des sciences“, Actes Sémiotiques, 2017, Nr. 120; id., „Lecture d'une pratique et d'une interaction: l'hésychasme orthodoxe“, Actes Sémiotiques, 2015, Nr. 118; id., „Les traductions liturgiques du Notre Père“, Actes Sémiotiques, 2016, Nr. 117. 15 Žr. J. Ciaco, A inovação em discursos publicitários: semiótica e marketing, São Paulo: Estação das Letras e Cores, 2013; P. Cervelli, „Fallimenti della programmazione e dinamiche dell'aggiustamento“, in A.C. de Oliveira (éd.), As Interações sensíveis. Ensaio

- de sociosemiótica, São Paulo: Estação das Letras e Cores, 2013; J.-P. Petitimbart, „La précarité comme stratégie d’entreprise“, Actes Sémiotiques, 2013, Nr. 116; A. Catellani, „L’entreprise responsable et ses parties prenantes: entre „manipulation“ et co-construction de sens“, Actes Sémiotiques, 2018, Nr. 122. 16 Žr. E. Landowski, „Mažasis semiotinis manifestas“, Semiotika, 2019, Nr.14 („Petit manifeste sémiotique“, Actes Sémiotiques, 2017, Nr. 120); C. Calame, Avenir de la planète et urgence climatique. Au-delà de l’opposition nature / culture, Fécamp: Lignes, 2015.
- 11 Žr. E. Landowski, „L’épreuve de l’autre“, Sign Systems Studies, 2008, Nr. 34.2.
 - 12 Žr. J. Fontanille, „La coopérative et son territoire“, in id. et al., Terres de sens. Essai d’anthroposémiotique, Limoges: Pulim, 2018.
 - 13 Žr. P. Demuru, „Malandragem vs Arte di arrangiarsi: Stili di vita e forme dell’aggiustamento tra Brasile e Italia“, Actes Sémiotiques, 2015, Nr. 118; E. Landowski, „Régimes de sens et formes d’éducation“, colloque „La sémiotique face aux défis du XXIe siècle“, Limoges, 2015; M. Scóz, „Por uma abordagem sociosemiótica do design de interação“, Actes Sémiotiques, 2018, Nr. 121; D. Luz, „Les régimes de sens et d’interaction dans la conversation“, Actes Sémiotiques, 2017, Nr. 120.
 - 14 Žr. J.-P. Petitimbart, „Régimes de sens et logique des sciences“, Actes Sémiotiques, 2017, Nr. 120; id., „Lecture d’une pratique et d’une interaction: l’hésychasme orthodoxe“, Actes Sémiotiques, 2015, Nr. 118; id., „Les traductions liturgiques du Notre Père“, Actes Sémiotiques, 2016, Nr. 117.
 - 15 Žr. J. Ciaco, A inovação em discursos publicitários: semiótica e marketing, São Paulo: Estação das Letras e Cores, 2013; P. Cervelli, „Fallimenti della programmazione e dinamiche dell’aggiustamento“, in A.C. de Oliveira (éd.), As Interações sensíveis. Ensaios de sociosemiótica, São Paulo: Estação das Letras e Cores, 2013; J.-P. Petitimbart, „La précarité comme stratégie d’entreprise“, Actes Sémiotiques, 2013, Nr. 116; A. Catellani, „L’entreprise responsable et ses parties prenantes: entre „manipulation“ et co-construction de sens“, Actes Sémiotiques, 2018, Nr. 122.
 - 16 Žr. E. Landowski, „Mažasis semiotinis manifestas“, Semiotika, 2019, Nr.14 („Petit manifeste sémiotique“, Actes Sémiotiques, 2017, Nr. 120); C. Calame, Avenir de la planète et urgence climatique. Au-delà de l’opposition nature / culture, Fécamp: Lignes, 2015.
 - 17 La contagion du sentir – sentir, kaip ir sensible (žr. paaiškinimą 6 išnašoje), gali būti verčiamas dvejopai: a) jusliškai justai pojūčiais; b) jausmiškai jausti bendresnio pobūdžio jausenas (skausmą, pavojų ir pan.). Todėl čia šis žodis verčiamas dviem reikšmėmis, kurios abi vienodai svarbios šiame kontekste (vert. past.).
 - 18 Žr. „Masses thymiques en mouvement“, Passions sans nom, op. cit., pp. 210–213; Présences de l’autre, op. cit., pp. 242–244; „La politique-spectacle revisitée: manipuler par contagion“, Versus, 2008, Nr. 107; „Protas ir kūnas politiniame diskurse“, in N. Keršytė (éd.), Kūno raiška šiuolaikiniame socialiniame diskurse, Vilnius: Baltos lankos, 2007.
 - 19 Žr. „Laidūs kūnai“, Prasmė anapus teksto, op. cit., pp. 151–162 („Les corps conducteurs“, Passions sans nom, op. cit., pp. 113–124).
 - 20 „Vienpusis atgaminimas arba prasmę ir vertę kuriantis derinimasis“, Prasmė anapus teksto, op. cit., pp. 168–172 (Passions sans nom, op. cit., pp. 130–133).
 - 21 Žr. E. Landowski, „Le triangle émotionnel de la publicité“, Semiotica, 2007, Nr. 163, 1/4.
 - 22 Žr. J. Butler, „Le populisme de gauche doit servir une démocratie plus inclusive“, Le Monde, 16–17 avril 2017; Ch. Mouffe, „M. Mélenchon, le réformiste radical“, ibid.
 - 23 Prancūzų kalboje žodis sens reiškia ir „prasmę“, ir „kryptį“ (vert. past.).